

Szolidaritás és autonómia járvány idején

SIK DOMONKOS¹

ABSZTRAKT

A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy a késő modernitás hazai kontextusában a szolidaritás és autonómia milyen mintázatai deríthetők fel. A kérdés megválaszolásának sajátos nehézsége, hogy a társadalmi struktúrák, habitusok, naturalizált valóságértelmezések olyan szintjeire utal, melyek – épp alapvető jellegükből fakadóan – a cselekvők számára többnyire reflektálatlan, preintencionális szinten adóttak. E nehézséget kezelendő kutatásunkban a COVID járványra természetes kísérleti szituációként tekintettünk: míg a szolidaritás és autonómia idült, társadalmi struktúrákba beépült paradoxonjai és torzulásai naturalizálódnak a cselekvők számára, addig egy olyan akut válság során, ami mindkét szintet alapjaiban érinti, reflektív módon mutatkoznak meg. A tanulmány első szakaszában az autonómia és szolidaritás hazai társadalomtörténeti folyamatokra specializált elméleti ideáltípusainak kidolgozására kerül sor. Ezt követően, rövid módszertani kitekintés után, esettanulmányok formájában mutatok be különböző szolidaritási és autonómia mintázatokat. Az utolsó szakaszban ezek általános tanulságait vizsgálva, arra a kérdésre keresek választ, hogy miként jellemezhetők a szolidaritás és autonómia terét beszűkítő, alapvető paradoxonokkal terhelt modernizációs struktúrákkal való megküzdés esélyei?

KULCSSZAVAK: autonómia, szolidaritás, COVID-19

ABSTRACT

Solidarity and autonomy in times of an epidemic

The paper seeks to answer the question: what patterns of solidarity and autonomy can be identified in the Hungarian context of late modernity. The specific difficulty of answering this question is that it refers to social structures, which are naturalized interpretations of reality, thus exist mostly at an unreflective, preintentional level. In order to address this difficulty, our research has considered the COVID epidemic as a natural experimental situation: while the paradoxes and distortions of solidarity and autonomy, are usually naturalized by the actors, during the COVID they become reflected. The first section of the paper develops theoretical idealtypes of autonomy and solidarity specialised to the Hungarian social historical context. Then, after a brief methodological overview, I will present different patterns of solidarity and autonomy in the form of case studies. In the final section, the general conclusions are drawn from these cases, while an attempt is made to answer the question: how do the actors cope with modernisation structures that narrow the space of solidarity and autonomy and are characterized by fundamental paradoxes?

KEYWORDS: autonomy, solidarity, COVID-19

¹ ELTE-TÁTK, Társadalomelmélet Tanszék; sik.domonkos@tat.k.elte.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Bevezetés

A modernizáció története egymással összefüggő szálakra bontható. Ezek között kiemelt jelentősége van a szolidaritás átalakulásának: a társadalmi integráció megújuló formái tartják egyben a – „kollektív tudat” hiányában – egyéni érdekek és valóságértelmezések által vezérelt cselekvők társulásait. És kiemelt jelentősége van az autonómia terét kijelölő struktúrák változásnak is: ezek jelölik ki, hogy milyen célokat tekintenek érdemesnek az individualizálódott cselekvők és milyen társadalmi formákat hoznak létre megvalósításuk közben. Ráadásul a szolidaritás és autonómia története egymástól elválaszthatatlanok: az autonómia lehetőségterét a funkcionális munkamegosztás minden korábnál rugalmasabb szolidaritási paradigmája alapozta meg; ugyanakkor az „organikus szolidaritás” integrációs mechanizmusai építenek a cselekvők autonómiájára (Durkheim 2001). A klasszikus modernitás ideáltipikus modelljében ilyenformán organikus szolidaritás és az autonómiát eredményező individualizálódás koherens, funkcionális összefüggésrendszert alkot. E modellhez képest értelmezhetők a társadalmi zavarok: amennyiben a szolidaritás organikus formája megbomlik (pl. anomikus munkamegosztás), úgy az individualizálódás nem autonómiát, hanem atomizáltságot – és végső soron egy szenvedésteli életet – eredményez (Durkheim 2000); amennyiben az autonómia nem alakul ki, úgy a társadalmi nyilvánosságot és civil társadalmat működtető cselekvők hiányában a totalitáriánus rendszerek számára nyílik tér (Arendt 1992). Ilyenformán szolidaritás és autonómia összefonódó története nyitott: egyaránt magában rejt emancipatórikus vagy integrációs torzulásokkal és társadalmi szenvedéstapasztalatokkal jellemezhető ideáltipikus forgatókönyveket.

Az alábbi tanulmány legtágabb kontextusát e tétel jelöli ki: arra a kérdésre keresek választ, hogy a késő modernitás hazai kontextusában a szolidaritás és autonómia milyen mintázatai deríthetők fel. A kérdés megválaszolásának sajátos nehézsége, hogy a társadalmi struktúrák, habitusok, naturalizált valóságértelmezések olyan szintjeire utal, melyek – épp alapvető jellegükből fakadóan – a cselekvők számára többnyire reflektálatlan, preintencionális szinten adóttak. Éppen ezért módszertani szempontból többirányú erőfeszítésre van szükség. Mindenekelőtt a szolidaritás és autonómia lehetőségterét egy olyan ideáltípusként próbálom felvázolni, ami egyszerre veszi figyelembe a modernizáció általános sajátosságait, valamint a hazai társadalomtörténeti kontextus hatásait. Egy ilyen modell segítségével azonosíthatóak azok a korlátok, melyek az organikus szolidaritás vagy éppen az autonómia kialakulását akadályozzák, illetve elősegítik a mai magyar társadalomban. A hazai modernizációs viszonyok elemzése alapján e két szinten mély, egymással összefüggő, elhúzódó válságtendenciák azonosíthatók. Az empirikus kutatás számára elsősorban az volt a döntő kérdés, hogy mit kezdenek ezekkel az idült kihívásokkal a cselekvők? Ennek megfelelően olyan interjúalanyokat kerestem, akik küzdenek a szolidaritás és autonómia kihívásaival, azonban nincsenek kilátástalan helyzetben.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

Az empirikus kutatás lehetőségét más szempontból a COVID-járványhoz kapcsolódó akut válsághelyzet teremti meg. Míg a szolidaritás és autonómia idült, társadalmi struktúrákba beépült paradoxonjai és torzulásai naturalizálódnak a cselekvők számára, addig egy olyan akut válság során, ami mindkét szintet alapjaiban érinti, felszínre kerülnek és reflektív módon mutatkoznak meg. Ennyiben a járványhoz kötődő integrációs és identitáskonstrukciós kihívások „természetes kísérleti” szituációt teremtettek: lehetőséget arra, hogy a látens paradoxonokkal való megküzdési stratégiákat, egy kiélezett helyzetben, megfigyelhető formában elemezzük. Olyan interjúalanyokat kerestem (n=20), akiknek az életét a járvány mind egzisztenciális, mind materiális, mind szolidaritási szempontból felforgatta². Arra a kérdésre kerestem választ, hogy milyen módon rajzolták át az autonóm cselekvéssel, autentikus életcélokkal, segítségnyújtással és -kapással kapcsolatos viselkedésmintázataikat a járvány miatt felbolydult strukturális viszonyok? Milyen intézményi és kapcsolathálózati erőforrásokra támaszkodhattak, milyen alternatívákat és zsákutcákat fedeztek fel, és mindezek eredményeként, a szolidaritás és autonómia milyen összefüggő mintázatait működtetik?

A tanulmány első szakaszában az elméleti ideáltípus kidolgozására kerül sor. Ezt követően, rövid módszertani kitekintés után, esettanulmányok formájában mutatok be különböző, összetett szolidaritási és autonómia mintázatokat. Az utolsó szakaszban ezek általános tanulságait vizsgálva, arra a kérdésre keresek választ, hogy miként jellemezhető a szolidaritás és autonómia terét beszűkítő, alapvető paradoxonokkal terhelt modernizációs struktúrákkal való megküzdés esélyei?

Elméleti alapok: szolidaritás és autonómia változó lehetőségtere

Szolidaritás és autonómia modernizációs változásai egymással összefüggő, ám egymásra nem redukálható pályákon zajlottak. Az általános tendenciák mellett továbbá kiemelt fontossága van a lokális társadalomtörténeti beágyazottnak is. Ahhoz, hogy a hazai viszonyokról átfogó képet alkothassunk, mindezeket a szempontokat érdemes figyelembe venni. Az alábbi elméleti áttekintés során külön-külön rekonstruálom a szolidaritás, majd az autonómia lehetőségterének átalakulását – egyaránt kitérve az általános modernizációs sajátosságokra és a lokális történeti kontextusra. Az áttekintés eredményeként szolidaritás és autonómia hazai viszonyokhoz igazított, összetett ideáltípusát igyekszem felvázolni, ami egyúttal az empirikus vizsgáldások alapjául is szolgál.

² Az interjúk készítésében többen is részt vettek. Ezúton is köszönöm Bukovics István, Borbandi Dániel és Szuromi Martin közreműködését.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

A kettős társadalomtól a kijárásos intézményekig és vissza – szolidaritás és modernizáció hazai kontextusban

A szolidaritás modernizációs dinamikája a kezdetektől fogva a szociológiaelméletek érdeklődésének középpontjában állt. Durkheim klasszikus megkülönböztetése szerint a premodernitást a homogenizáló kollektív tudat integrációs hatása által biztosított „mechanikus szolidaritás” jellemzi, a modernitást pedig a heterogén individuumokat egységbe tartó munkamegosztás integrációs hatásából fakadó „organikus szolidaritás” (Durkheim 2001). Tönnies dichotómiája az eleve közösként elfogadott, adottságként kezelt „lényegiségek” logikája által szerveződő közösséget, a társas valóságkonstrukció reflektív logikáján alapuló, szerződéses viszonyok által meghatározott társadalommal állítja szembe (Tönnies 2004). Simmel a társadalmi körök differenciáltsága alapján tesz különbséget tesz az egynemű kapcsolathálózatba ágyazott premodern és a sokféle, egymástól független hálózatokba ágyazott modern társadalmasulási formák között (Simmel 2009). Weber a cselekvőperspektíva ismétlésre korlátozódó, tradicionális logikáját, az értékeket és következményeket is figyelembe vevő, racionalitást biztosító logikájával állítja szembe (Weber 1992). Különbözőképpen, de ezek az elemzések egyaránt azt a differenciálódási folyamatot írják körül, melynek eredményeként a társas viszonyok szerkezete a homogén, reflektálatlan, ismerősségen alapuló, tradicionális formáktól a funkcionális, szerződéses, idegenségen alapuló, célszerűen szervezett formák irányába mozdult el.

E komponensek egyaránt fontosak a szolidaritás modern paradigmájának létrejötté szempontjából. A szolidaritás a társadalom kötőszöve abban az értelemben, hogy kijelöli a társadalmi felelősségvállalás kereteit. A természeti és társadalmi kockázatok kezelésének legelemibb mechanizmusa a kölcsönös segítségnyújtás ígérete: ez tartja egyben a divergáló egyéni érdekek – vagyis a „társiatlan társiaság” (Kant 1774) – által folyamatosan feszített társulásokat. Az ugyanakkor, hogy milyen mechanizmusok szavatolják a kölcsönös felelősségvállalást, történetileg változik. Míg a premodernitásban a segítségnyújtási mechanizmusok az ismerősség, a funkcionális hasonlóság, a zárt kapcsolathálózatok és az ismétlés rutinjai alapulnak, addig a modernitásban az idegenség, a funkcionális sokféleség, a diverzifikált kapcsolathálózatok és a kalkulatív racionalitás határozza meg őket. E peremfeltételek felől érthető meg a szolidaritási funkciókat betöltő intézményrendszerek modern társadalomtörténete. A természeti és társadalmi kockázatok, a közvetlen rokoni, lokális közösségek, szokásokon és hagyományokon alapuló mechanizmusait, egyre inkább a szakértő, idegenek által működtetett, univerzális jogok által szabályozott rendszerek váltották fel (Castel 1998). Mint minden szolidaritási paradigma, úgy e társadalombiztosítási rendszerek is sajátos kihívásokkal néznek szembe az érdemesség meghatározása, a rendszerfinanszírozás, -ellenőrzés és a felhasználói visszacsatolás szintjén. Attól függően, hogy ezeket mennyire sikerül kezelni beszélhetünk a modern kockázatok adekvát módon menedzselő „jóléti államokról”, vagy a társadalmi

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésező szolidaritás

felelősségvállalás helyett az egyént magára hagyó, végső soron a politikai (vö. totalitarizmus) vagy piaci (vö. piacosság) érdekeknek feláldozó, eldologiasító rendszerekről (Sik et al. 2019). Míg az előbbiek a globális kockázattársadalom kihívásaira adott reflexív választ testesítik meg, egyfajta „generatív társadalompolitika” keretei között (Giddens 1991), addig az utóbbiak a kizsákmányolás mellett, a kiszámíthatatlanság kihívásaival is megküzdeni kényszerülő „prekariátus” strukturális előfeltételeit (Standing 2011).

Ezen általános trendek minden esetben beágyazódnak lokális társadalomtörténeti kontextusokba, melyek döntően befolyásolják, hogy a jóléti államoktól az eldologiasító rendszerekig terjedő szolidaritási skálán hol helyezkedik el egy vizsgálati terep. A hazai társadalomtörténeti kontextusból mindenekelőtt a két világháború közti strukturális viszonyokra kell reflektálnunk. Erdei „kettős társadalom” koncepciója a szolidaritás szempontjából arra hívja fel a figyelmet, hogy a modernizációs folyamatok mentén törés alakult ki a társadalmi struktúrában (Erdei 1976)³. Az egymás mellett, párhuzamosan létező történelmi-paraszti társadalom és a polgári társadalom a szolidaritás szempontjából a segítő folyamatok premodern és modern formájának együttélésére utal. Ennek egyik fontos következménye, hogy a kölcsönös felelősségvállalásnak sokáig nem tudott kialakulni a modernizálódó Magyarországon egy olyan formája, ami átfogóan integrálta volna a társadalmat. A polgári és paraszti társadalom alternatív szolidaritási mechanizmusokra támaszkodott, aminek következtében nem csupán eltérő integrációs formák váltak meghatározóvá kereteik között, hanem ellenálló társadalmi törésvonalak is kialakultak. A paraszti társadalom perspektívájából a rendszer alapú társadalombiztosítási logika többnyire hozzáférhetetlen maradt (Tomka 2012). Így sokkal inkább a kizárás mintsem az inklúzió szimbólumaként tekintettek az ahhoz kapcsolódó – munkamegosztáson, formális racionalitáson és szerződéses viszonyokon alapuló – integrációs keretekre. A polgári társadalom számára a közösségi szolidaritás bár kevésbé volt hozzáférhető, korántsem volt elérhetetlen. Így képes volt komplementer szerepet betölteni a lassan kiépülő intézmények mellett, sajátos egyenlőtlenséggel terhelve meg a társadalmat.

Az államszocializmus drasztikusan átrendezte mindkét teret. A kollektivizálás, erőltetett szekularizáció és diktatórikus elitcsere formáját öltő „negatív modernizáció” következtében a korábbi paraszti társadalom szolidaritási hálózatai megrop-

³ Noha társadalomtörténeti szempontból a „kettős társadalom” modellje kritika tárgyává vált (pl. Gyáni 2001), a hazai modernizációs és strukturális átrendeződések szociológiai irodalmában továbbra is diskurzus-kezdő kiindulópontként szokás tekinteni rá – még annak ellenére is, hogy a megkettőzöttség további modelljei – így például Gábor és Galasi „második gazdaság” (1981), vagy Hankiss „második társadalom” (1989) fogalmai – sok szempontból túlinterepretilják Erdei eredeti gondolatmenetét (vö. Éber 2011). Az alábbiakban úgy tekintek a kettős társadalom modelljére, mint a hazai modernizációs sajátosságokat ideáltipikusan megjelenítő elméletre: ennek segítségével ragadható meg strukturális szinten a modernitáshoz való ambivalens viszony, ami meghatározta a 20. századi társadalomtörténetet.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

pantak (Hankiss 1989). Helyükre csak lassan és részlegesen léptek a kiépülő társadalombiztosítási rendszer intézményei. Ráadásul ezek sem váltak a rendszerváltásig ténylegesen alanyi jogon járó, elvárható és kiszámítható segítő mechanizmussá. Sokkal inkább részei lettek egy stratégiai játéktérnek, ahol is a materiális, szimbolikus (politikai) és társadalmi tőkék függvényében voltak hozzáférhetőek (Sik 2010). Ilyenformán az államszocializmus évtizedei homogenizálták ugyan a korábbi kettős szolidaritási struktúrát, azonban nem tudták megteremteni egy „jóléti állam” modelljét. Sokkal inkább a „kijárás”, különböző tőkék mentén zajló érdekérvényesítési modelljét, vagyis a ki nem mondott, ám a várakozási horizontba beépült egyenlőtlenségi mechanizmusokat naturalizálták.

A rendszerváltás ezt a belső ellentmondásokkal terhelt, mégis bejáratott konstelációt dekonstruálta. Az immár nyíltan deklarált piacosság logikájának következtében az állami felelősségvállalás visszaszorult. A nagy ellátórendszerek nem egyenes mértékben bár, de tartósan alulfinanszírozott feltételek mellett működtek (Sik 2015). E folyamattal párhuzamosan, egyrészt felerősödött a kijárási logika: az ellátásokhoz való hozzájutás és annak minősége egyaránt materiális és társadalmi tőkék függvénye volt.⁴ Másrészt, immár nem a paraszti társadalom, hanem a korlátozott hatékonyságú rendszerek alternatívájaként, fokozatosan kiépült egy piaci alapú, magán társadalombiztosítási struktúra (Szikra 2017). Az ehhez való hozzáférés kizárólag materiális tőke függvénye lett, ilyenformán nyíltan leképezte a társadalmi egyenlőtlenségeket. A szolidaritás korábban homogenizált tere ekkor ismét fragmentálódott: a széles körben hozzáférhető, ám egyre alacsonyabb hatásfokkal működő, kijárást igénylő állami intézményrendszer mellett létrejött egy rendszerszerű, ám kevesek által hozzáférhető privát szolidaritási struktúra is. Hasonlóképpen a két világháború közti időszakhoz, ez is mély törést okozott az össztársadalmi szolidaritás szövetében. A kockázatok kollektív kezeléséért nem vállal magától értetődő, megbízható módon felelősséget sem a közösség, sem az állam. Ehelyett a materiális (pl. hálapénz), a társadalmi (pl. informális kapcsolathálózat) és a különböző szimbolikus tőkék (pl. etnikai hovatartozás, politikai klientúrák, nemi szerepek) függvényében használhatók az állami intézmények alulfinanszírozott formái; illetve a privilegizált kevesek által birtokolt materiális tőke függvényében a piaci alapon működő segítő intézmények.

E tényezők együttesen határozzák meg napjaink szolidaritási paradigmájának alapjait. A jóléti állam modellje felemás módon formálódott: eleve egy negatív modernizációs folyamat keretei között alakultak ki a társadalombiztosítási intézmé-

⁴ Ahhoz, hogy pontosabb képet alkothassunk arról, miként törtek a rendszerváltás után is felszínre a korábbi kijárási stratégiák Bourdieu habitus fogalmára érdemes utalni (2002). Úgy érvelhetünk, hogy a Kádár-korszak strukturális viszonyaihoz való alkalmazkodás során bevésődött habitus tovább élt a rendszerváltással megváltozott kontextusban is. Az ily módon „továbbélő stratégiák” hozzájárultak az alapvetően decentralizált, plurális piacgazdasági és többpártrendszeri struktúrák re-centralizálásához (vö. Sik 2010).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

nyek; azokhoz materiális, társadalmi és szimbolikus tőkék mentén folyó stratégiai játszmák kapcsolódtak; majd a rendszerváltás után ezek erőforrásai is megcsappantak, miközben a stratégiai játszmák – ha tartalmilag át is alakultak – fennmaradtak. Az ambivalens szolidaritási rendszert tovább erodálta a gyors piacositás és a politikai logika torzító hatása is: az állammal éles kontrasztban álló magánbiztosítási rendszer törésvonalat képez; az állami rendszeren belüli boldogulás fontos kritériuma lesz a politikai kliensi hálózatokba való bekapcsolódás (Kovács 2017). Ennek következtében napjaink szolidaritási paradigmája úgy jellemezhető, mint amit egyrészt áthat az érdemességnek egy individualizált, piaci sikerességre redukált, meritokratikus képe, miszerint elsősorban mindenki magáért felelős – vagyis alapértelmezésben nem számíthat társadalmi segítségnyújtásra. Másrészt, az esetlegesen igénybe vett állami intézményi segítségnyújtás is feltételekhez kötött: azért cserébe, hogy a szűkülő források mellett egyre kisebb mozgásterű intézmények relatíve hasznosítható segítséget nyújtsanak, elsősorban társadalmi vagy szimbolikus tőkére van szükség. Vagyis a létező társadalmi segítségnyújtás sem jogilag definiált, rendszerszerű keretek között, hanem kliensi, informális kötések mentén realizálható.

E keretek között sajátosan hibrid szolidaritási paradigma alakul ki: alapértelmezésben nem a szerződéses viszonyok, a tiszta szakértelem, hanem ezek kvázi-közösségi relációkon átszőtt mintázatai a meghatározóak. Miközben az ambivalens állami intézményekben a segítségnyújtás, érdemesség és felelősség keretei jogi értelemben átláthatatlanok, az alternatívát jelentő piaci hálózatok e rendszereken kívül helyezkednek el. Ez az összefüggésrendszer negatív spirális kényszerpályán tartja a szolidaritási paradigmát: hiszen az ambivalens állami intézmények korrekciójára az abban érdekeltek, erőforrások hiányában nem képesek; az érdekérvényesítésre leginkább képes elitcsoportok pedig, minthogy inkább távoznak, nem érdekeltek. Az egyéni cselekvők ezt a feszültségekkel, látens elismerésmegvonásokkal egyaránt terhelt szolidaritási paradigmát lakják be: belsővé téve annak paradoxonjait és végző soron szenvedve a biztonság és kiszámíthatóság hiányától (Sik – Zakariás 2021).

A történelmi dogmáktól a materiális értékek hegemoniájáig – autonómia és modernizáció hazai kontextusban

Az autonómia modernizációs dinamikája, hasonlóképpen a szolidaritáséhoz, kezdetektől fogva a szociológia érdeklődésének középpontjában állt. Durkheim elemzése szerint, az elsősorban vallási rítusokban újratermelt kollektív tudat feloldódása, az individualizáció számára is teret nyitott (Durkheim 2001). Tönnies elemzéseinek középpontjában a lényeg- és választóakarát megkülönböztetése áll, melyek közül az utóbbi rejti magában a társas viszonyok egyéni döntések révén történő alakításának lehetőségét (Tönnies 2004). Simmel a társadalmi körök differenciálódásához a társadalmi kontroll lecsökkenését és ezzel párhuzamosan az egyéni mozgástér megnö-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

vekedését kapcsolja hozzá, ami egyebek mellett a nagyvárosi ember individualizálásában manifesztálódik (Simmel 1973). Weber a cselekvés eszközökre, célokra, értékekre és következményekre is egyaránt kiterjedő racionális kontrolljában látja a modernitás kulcsát (Weber 1992). Az autonómia modernizációs dinamikája e különböző perspektívákból érthető meg: ahogy a rituális kollektív kontrollmechanizmusok szövete meggyengül, a társadalmi tér differenciálódik, úgy nyílik tér az egyéni döntések számára, ami egyúttal magával vonja a döntéshez szükséges reflektív kompetenciák kialakulását is.

Annak ellenére, hogy az individualizáció a társadalmi kontrolltól való relatív függetlenedést eredményez, az autonómia terének belakása soha nem kizárólag az egyéni múlik. Sokkal inkább olyan „én-technikák” függvénye, melyek társadalmi diskurzusokban kerülnek kidolgozásra. Míg a vallásilag integrált társulásokban a „pásztori hatalom” jelölte ki az én monitorozásának és normatív igazgatásának kereteit, addig a modernizáció során ennek helyére a politikai szemantikák (például nemzet vagy osztály) és a szakértői diskurzusok (például orvosi értelemben vett normalitás vagy patológiák) lépnek (Foucault 1990). Ilyenformán az egyéni élet értelmére, vagyis az autentikus létre vonatkozó kérdés is részben e különböző keretekbe ágyazódik: az autonómia nem korlátlan döntési szabadság, hanem különböző diszkurzív terek belakásának relatív szabadsága. A modernizáció során ezek egyre differenciáltabbak (egy dogmatikus vallási diszkurzussal szemben, egy többdimenziós szakértői diskurzus válik meghatározóvá), így az autonómia lehetőségtere is egyre tágabbra nyílik. Azonban e folyamat korántsem egyirányú: a társadalmi struktúrák fellazulásával összefüggő kiágyazódásra mind az egyéni mind az intézményi aktorok reagálnak a maguk módján, miközben a szakértői autoritás státusza kérdésessé válik (Beck 2003). Ez pedig újfajta kapcsolódási logikák megjelenését vonja magával: az egyének szintjén a reflexivitás fokozódása révén a szakértői és laikus tudások közti határvonal átjárható lesz (Giddens 1991); a hálózati integráció révén rugalmasabb, egyúttal instabilabb kapcsolódási formák jelennek meg (Castells 2010).

Miközben ezek az új kapcsolódási mechanizmusok egyre nagyobb fokú individualizálódást tesznek lehetővé, egyúttal megnövelik az egyén kockázatoknak és bizonytalanságoknak való kitettségét is. A „cseppfolyós modernitásban” meghatározó tapasztalattá válik, hogy stabil politikai vagy szakértői intézmények és diszkurzív keretek hiányában az individuuum légüres térben találja magát. Olyan referenciák nélkül, melyek normatív igazodási pontként, vagyis az én-technikák alapjaként szolgálhatnának, az autonómia lehetőségtere is beszűkül (Bauman 2000). A társadalmi struktúrák teljes feloldódása ugyanis nem a függetlenség maximalizálását, hanem az én fragmentálódását, végső soron szétesését vonja magával. Ebben a helyzetben válnak kulcsfontosságúvá azok a lokalitásokon átívelő mechanizmusok, melyek a cseppfolyós, hálózati társadalom keretei között is képesek felületet kínálni az autonóm cselekvés számára. Ezek között egyrészt az identitás és élménypiac struktúrái említhetők meg. Ezek olyan fogyasztási csomagokat kínálnak, melyeket kiválasztva az

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

egyén egyszerre élheti át az önálló döntés és az azonosulás élményeit, vagyis az autonómiát és az autenticitást – igaz szabványosított formában (Schulze 2000). A digitális kapitalizmus keretei között minden korábbinál egyénre szabottabb élménycsomagok válnak hozzáférhetővé, melyek annak ellenére is képesek fenntartani az önállóság illúzióját, hogy a felügyelet és kontroll korábban nem látott sűrűségű hálóját vonják az egyén köré (Zuboff 2019). Ugyanezek az információs felületek sajátos lehetőséget kínálnak arra az esetre is, ha az autonómiáját valamilyen virtuális közösséghez kapcsolódva konstruálná meg az egyén. A digitális populizmus szubsztantív értékek helyett az azonosulás pusztá lehetőségét kínálja fel, ennyiben regresszív kiutat kínálva a terheit enyhíteni kívánó fragmentált cselekvő számára. Amennyiben az ilyen kísérletek sem járnak sikerrel, úgy a prekár léthelyzet következményeként, nem ritkák a mentális zavarok formáját öltő szenvedésformák kialakulása sem (Sik 2018).

A késő modern szubjektum autonómiája ebbe a tág játéktérbe ágyazódik. Miközben a vallási, politikai és szakértői diskurzusok intézményi keretei erodálódnak, és a hozzájuk kapcsolódó én-technikák lehetőségtere beszűkül, az egyre hatékonyabban működő élménypiac kiemelt terep lesz. Egyszerre nyit utat regresszív azonosulási mintázatok irányába (amennyiben a populista ideológiák virtuális közösségi élményeket értékesítenek), továbbá az én totális fragmentálódása felé (amennyiben a cselekvő feloldódik a fogyasztás és csömör addiktív körforgásában). Ezen a ponton fontos visszautalni arra, hogy az autonómia késő modern lehetőségtere összefonódik a szolidaritásával. Míg a jóléti állam intézményei teret kínálnak a vallási, politikai és szakértői diskurzusok között önállóan választó (és ennyiben autentikus létezésre törekvő) cselekvő számára, addig az eldologiasító rendszerek kiszolgáltatottá teszik az egyént az élménypiaci logikának és valószínűsítik a regresszív vagy fragmentált szubjektivitások létrejöttét. Fordított összefüggésben: az autonóm cselekvők egyúttal az autonómia terének, vagyis a stabil és megbízható szolidaritási hálózatoknak a fenntartásában is motiváltak, míg a regresszív és fragmentált szubjektivitás egyszerre védtelenebb és közönyösebb az eldologiasító struktúrákkal szemben.

Az, hogy ezen alternatív mintázatok közül melyik valósul meg a vallási, politikai és szakértői intézmények relatív beágyazottságának, valamint az élménypiac expanziójának együttes függvényeként, a lokális történeti kontextuson múlik. Hazai viszonylatban ebből a szempontból a két világháború közti időszak nemzeti-vallási hegemon ideológiájára kell elsőként utalni. Ennek keretei között az autonómia mozgástere eleve korlátozott volt: a revizionista pszichózisban élő társadalomban az autonómiát elsősorban a nemzeti kollektív önrendelkezés szintjén értelmezték, így az egyén önállósága e struktúrákon kívül, nem ritkán azokkal szemben jöhetett létre. A polgári társadalom individuumeszménye ebben a kontextusban legfeljebb megtúrt, de még inkább dekadenciaként megbélyegezett maradt (Szabó 2009). Ilyenformán ebben az időszakban a modernizációs potenciálok eleve ambivalens módon érvényesülhettek csupán: az autonómia hegemon struktúrák révén történő korlátozása egyúttal azt is eredményezte, hogy az én-technikáknak azon készlete, ami nélkül az

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

értelemteni, autentikus individuális létezés sem képzelhető el, kevésbé volt hozzáférhetőek. Az egyének védtelenné váltak a regresszív kollektív identitásmintázatokkal szemben, melyek nem csupán külső tekintélyi struktúráként, hanem belsővé tett, dogmatikus igazodási pontként is szolgáltak számukra.

Ehhez képest nyert különös jelentőséget, hogy az államszocializmus szembe fordult, mind a nemzeti-vallási diskurzusokkal, mind a polgári individuumeszménnyel. Mindkettő helyére egy kollektivista totális politikai ideológiát állított, melynek bevezetésére minden korábbinál expanzívabb hatalmi struktúrákat üzemeltetett. Azonban ez a rekollektivizációs kísérlet csak korlátozott sikereket ért el. Az 56-os forradalmat követő lassú konszolidáció egyik fontos engedménye volt a „második társadalom” privát terének megtűrése. Ennek keretei között a hivatalos politikai dogmák alternatíváival kísérletezhettek a cselekvők (Hankiss 1989). Igaz csak a tiltás és retorziók árnyékában, de mégis lehetőségük nyílt a „szabadság kis köreinek” művelésére, melyek egyetlen szigorú korlátját a politikai tabuk jelentették. Az autonómia tere ilyenformán az egyéni materiális gyarapodásra korlátozódott: a második társadalom legtöbbeket érintő formája a „második gazdaság” lett. Az autonómia politikai korlátozása, majd szűk keretek közötti engedélyezése torzította magának az önállóságnak a lehetőségterét: ahelyett, hogy az értelemteni élet az immateriális és materiális értékek alternatív mintázataival való kísérletezés formáját öltötte volna, ez utóbbira szűkült. Ahogy a '70-es évek óta folyó kutatások konzisztensen kimutatták, egyszerre atomizált és gazdasági fókuszú cselekvőperspektíva vált a hegemon értékmintázattá (Füstös – Szakolczai 1999), így az én-technikák is ezekhez igazodtak.

A rendszerváltás után ennek különösen nagy jelentőséget adott, hogy a hiányzó demokratikus állampolgári kultúra megteremtésekor nem állt rendelkezésre olyan autonómia-eszmény, ami a politikai térbe is exportálható lett volna. A hegemon, egoista-materialista autonómiakép immár ideológiai korlátok nélkül tört felszínre: a piaci érvényesülés, eredeti felhalmozás és fogyasztás olyan kizárólagos értékeként mutatkoztak meg, melyek hamar felszámolták a rendszerváltás naiv, euforikus hangulatát (Sik 2016). Ennek mindenekelőtt az lett a következménye, hogy az önmegvalósítás és értelemteni élet én-technikái az egyéni érdekérvényesítésre és a korlátlan konzumáció lehetőségével azonosított modernizációs várakozásokra irányultak (Keller 2010). Értelemszerűen az ilyen irányú egyéni kísérletek sok esetben kudarcot vallanak. E cselekvők sajátos vákuumban találták magukat: a nemzeti-vallási én-technikák az államszocializmus aktív üldözése következtében kevésbé voltak hozzáférhetőek; a kollektivista értelemhorizontokat a politikai önkény hiteltelenné tette; eközben a materiális felhalmozásra szűkített autonómiatörekvések egyszerre váltak kizárólagossá és korlátozottan elérhetővé. Ilyenformán sokak számára az autonómia lehetőségtere rendkívüli mértékben beszűkült: nem adtak a gyakorláshoz szükséges felületek, sem az olyan én-technikák, melyek egyszerre hiteles és hozzáférhető alternatívát kínálnának. Az érintett rétegek esetében különösen megnő az (ellehetetlenülő) autonómia tagadásának esélye, ami végső soron az új kollektiviz-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

musokra való kritikátlan fogékonyságban manifesztálódik. Ez teremti meg a keresleti oldalt a késő modern populista nacionalizmus számára, ami – különösen a digitális propaganda eszköztárával felruházva – kivételesen hatékonyan értékesíti a pszeudo-közösségi élménycsomagját (Sik 2023).

Ez a sajátosan beszűkült autonómia modell válik a kortárs magyar társadalomban a szintén sajátosan torzult szolidaritási mintázatok komplementerévé. Míg az autonómia korlátjai a materiális fogyasztás alternatíváinak történeti leépüléséből fakadnak, addig a szolidaritás korlátjai a piaci ideológia és klientúra logikája által meghatározott intézménystruktúra történeti stabilizálódásából. Miközben a piac látzólag egyaránt keretet kínál az autonómia kitejesedésére, valamint egy független – professzionális magánbiztosítási rendszer formáját öltő – szolidaritási mezőbe való belépésre, e lehetőséggel ténylegesen csak kevesen tudnak élni. A többség számára két alternatív mintázat adódik: az első a szolidaritás teljes hiányának naturalizálása és az én fragmentálódása (potenciálisan mentális zavarokkal való megterhelése); a második az autonómia feladása, a szolidaritás kliensi hálózataiba való beilleszkedés és az én populista szemantikák szerinti megkonstruálása. Összességében a mai magyar társadalmat három ideáltipikus szolidaritási és autonómia mintázattal jellemezhetjük: a piaci autonómia és szolidaritás pályája; az ott kudarcot valló cselekvők beilleszkedése a kliensi szolidaritási hálózatokba, az autonómia feladása árán; és az erre nem hajlandó vagy képes cselekvők marginalizálódása, a társadalmi szenvedés stabilizálódása árán.⁵

Természetesen az empirikus esetek ezen ideáltípusok valamilyen keveredéseként ragadhatók meg. Az alábbi empirikus kutatás során azt igyekszem érzékeltetni, hogy milyen kényszerpályákon mozognak az autonómiájukat kiharcolni próbáló cselekvők és eközben milyen sikereket aratnak, kudarcokkal kénytelenek szembenézni és milyen kompromisszumokat kötnek. Ennyiben az empirikus elemzések kettős funkciót töltenek be: egyszerre illusztrálják az ideáltipikus mintázatokat és azok kombinációit feltárva, hozzásegítenek tovább gondolásukhoz.

Módszertani kitekintés

Az ideáltipikus szolidaritási és autonómia mintázatok empirikus elemzése különleges előkészítést igényel. Tekintve, hogy ezek az életvilág és a habitusok reflektálatlan szintjén működnek, így leírásukra olyan helyzetekben van lehetőség, amikor a magától értetődőségek átadják helyüket a reflexiónak. Általánosságban a válsághelyzetek fenomenológiai sajátossága éppen ez: a bevett rutinok használhatatlanok,

⁵ E három ideáltípust tovább árnyalhatjuk aszerint, hogy a szolidaritás és autonómia mintázatait egyaránt vagy csupán részletesen érintik-e piaci vagy éppen kliensi strukturális hatások. Míg az előbbi esetben a szolidaritás és autonómia egymással összefüggő szövete konzisztensen torzul, addig az utóbbi esetben lehetőség van a torzulások által kevésbé érintett dimenzió kompenzatórikus hatására.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

Így újszerű módszerek válnak szükségessé, melyek reflexiót szülnek (Waldenfels 2005). Miközben az egyéni életúton belül is azonosíthatók sorsesemények (Tengelyi 1998), a kollektív válságok különös módszertani lehetőséget rejtenek magukban. Minthogy a társadalmi struktúra legkülönbözőbb pontjait dinamizálják hasonló ok-sági hatásmechanizmussal, így lehetőséget teremtenek a különböző pozíciók összevetésére – végső soron pedig átfogó strukturális hatásmechanizmusok elemzésére (amennyiben egyazon hatás ér különböző helyzetben lévő cselekvőket, úgy a cselekvéseik eltérése a pozícióval lesz magyarázható). A COVID-19 járvány ilyen kollektív válságnak tekinthető: a legkülönbözőbb pozícióban lévőket egyaránt érintette, mozgásba lendítve a hétköznapi gyakorlatok szintjén kérdéssé vált szolidaritással és autonómiával kapcsolatos reflexivitást.

A terepmunka során olyan interjúalanyokat kerestünk, akik a piaci és kliensi-állami szolidaritási hálózatok, valamint a fogyasztás, szakértelem (hivatás) és politikai szemantikák által keretezett autonómia szempontjából meghatározatlan helyzetben vannak. Így esetükben egyaránt elképzelhető, hogy vagy feloldódnak a szolidaritás és autonómia piaci terébe (materiális, atomizált egzisztencia); vagy kísérletet tesznek valamilyen értelem nélküli autonómia-felület létrehozására és ezzel párhuzamos szolidaritási hálózatok működtetésére; vagy éppen az autonómiájukat részlegesen feladva, kliensi szolidaritási viszonyokba lépnek be; vagy mindezen lehetőségeken kívül maradványként a fragmentálódás és marginalizálódás következményeit. Fontos volt, hogy lehetőség szerint inkonzisztens strukturális pozícióba tartozó interjúalanyokat találjunk, akik esetében strukturálisan nem eleve valószínűsíthető a szolidaritási és autonómia adott mintázata. A szolidaritási hálózatokban kapó és adó szerepben potenciálisan egyaránt megforduló (egy korábbi kutatásunk alapján potenciális „szolidaritási brókernek” nevezett [Sik – Zakariás 2021]); továbbá az autonómia szempontjából potenciálisan aktív vagy passzív alanyok története alapján próbáltunk képet alkotni arról, hogy miként navigálnak a cselekvők az elméletileg rekonstruált ideáltipikus térben.

Az interjúalanyok kiválasztásakor a fenti szempontokon alapuló szakértői mintavételt alkalmaztunk (n=20). Az interjúalanyaink között egyaránt megtalálhatóak fiatalabbak és középkorúak, férfiak és nők, Budapesten és kisebb településen lakók, a vendéglátásban, iparban és az előadói szcénában dolgozók, diákok és kismamák. A kiválasztott alanyokkal félig-strukturált interjúkat készítettünk. Az interjú felépítések egyrészt a szolidaritási hálózatok és az autonómia-törekvések járvány előtti mintázatait próbáltuk feltérképezni, másrészt a járvány hatására beállt változásokat. Ilyenformán megragadhatóvá váltak azok az egyébként látens előfeltevések is, melyek a megnövekedett bizonytalanság és hiány miatt váltak hozzáférhetővé az interjúalanyok számára.

Az elemzés két lépcsőben történt. Első lépésben az interjúk szövegét a szolidaritás és autonómia járványt megelőző és azt követő mintázataira fókuszálva annotáltam. Ezt követően interjúalanyonként megvizsgáltam, hogy a piaci autonómia és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

szolidaritás, az állami-kliensi autonómia nélküli szolidaritás, valamint a marginális-fragmentált mintázatok által kijelölt ideáltipikus térben miként helyezkednek el, milyen kényszerstruktúrák korlátozzák cselekvési területet és milyen alternatív megoldási stratégiákra támaszkodnak – a következő szakaszban ennek az elemzési munkának az eredményeit foglalom össze. Harmadik lépésben az egyes esettanulmányok alapján az ideáltípus finomítására tettem kísérletet – a tanulmány zárószakaszában ezen általános tanulságok bemutatására kerül sor.

Kutatási eredmények: az autonómia és szolidaritás piaci és kliensi hálózatai

A COVID járvány nyomán kialakult válság minden strukturális pozícióban érzékeltette hatását. A korábban látens szolidaritási viszonyoknak hirtelen megnövekedett a jelentőségük, eközben az autonómia megszokott keretei bizonytalanná váltak. A járvány ebben az értelemben dinamizálta a társadalmi struktúrát: felborította a törékeny egyensúlyokat és kiélezte a látens paradoxonokat, aminek következtében az általuk okozott társadalmi szenvedés nyersebben és intenzívebben mutatkozott meg. Ez teszi empirikus szempontból különösen fontossá a járvány idején készült terepmunkát. Ezekben a hónapokban azok a hétköznapokban többnyire látens, naturalizált mechanizmusok, melyek a szolidaritási hálózatokat és az autonómia terét szervezik, problematizálódtak és manifesztté váltak. A járvány hatására abban az értelemben felgyorsultak a strukturális dinamikák, hogy a kiélezett helyzetben nagyobb téttel bíró diszfunkcionalitások és torzulások negatív következményei közvetlen tapasztalattá váltak. Ilyenformán egy pillanatképen belül is folyamatában vált megfigyelhetővé a különböző pozíciókhoz tartozó cselekvők mozgástere. Az alábbiakban e kivételes megismerési lehetőségre támaszkodva, a piaci autonómia- és szolidaritásmintázat; az autonómia feladásával járó kliensi szolidaritást, valamint a kiilleszkedettség pályáján mozgó cselekvők stratégiáit elemzem – első lépésben rövid esettanulmányok formájában (az elkészült húsz interjú közül nyolc karakteresen eltérő esetet választottam ki e célra), majd általános tanulságokat próbálva levonni. Az alábbi táblázat áttekintést kínál mindezekekről.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésszolidaritás

1. táblázat. Ideáltipikus szolidaritás és autonómia mintázatok

	piaci beágyazottság, materiális és szimbolikus tőkék	szolidaritási mintázat járvány előtt	autonómia mintázat járvány előtt	szolidaritási mintázat járvány óta	autonómia mintázat járvány óta
A1: mérnök, középkorú, férfi, vidéki Sikeres piaci integráció (autonómia és szolidaritás is piaci alapon)	stabil anyagi helyzet, jó kereset	mindenki magáért felelős a többiek mint potenciális teher jelennek meg	individualizált kontrollmániás élet hobbijai adnak értelmet munka ad értelmet	szolidaritási nyomást érzi, de távolítja járványvédelem nevében (izoláció), racionalizálja a közönyt piaci alapon igénybe vesz segítséget	járvány mint információhiány és kontrollvesztés maximalizálja a megmaradt kontrollt, járványügyi szempontok totalizálása (obszesszív izoláció) munka és hobbija megmarad
A2: kismama, óvónő, fiatal, vidék Sikeres kliensi integráció (autonómia feladása)	stabil anyagi helyzet, jól kereső családtag	naturalizált függőségi viszonyok (patriarchális) elismeréshiányos munka	konfliktuskerülő, konformista autonómia-igény feladva fogyasztás mint értelem	naturalizált függőségi viszonyok kitartanak nem észleli a válságot, nem visel felelősséget	kényelmi szolgálatások tere beszűkül nincs értelemválság
A3: zenész, nő, középkorú, Budapest Látens piaci expanzió (materiális fogyasztási szükségletek kompromisszumok kikezdek az autonómiát)	több lábon áll: művészi hivatás és tanári munka	szabadúszóként folyamatosan meg kell küzdenie a munkáért alapélmény, hogy magára számíthat csak elemi jogbiztonság nem adott: állam csalásra kényszeríti (számlázás) esetileg jótékonykodik érzelmileg környezetére támaszkodik	zenélés mint nehezen elért álom instabil művészi pozíció, bizonyítási kényszer relatív stabil anyagi helyzet cserébe, ami luxusfogyasztást tesz lehetővé fogyasztás háttérbe szorítja az autenticitást (művészet)	anyagi lehetőségei szűkülnek mélthatlanak éli meg, hogy korábbi relatív jólét megszűnik, de nincs kollektív cselekvés szimbolikus (lelki tanácsadás) segít kölcsonkérés szegényen, de luxusfogyasztásra megteszi	színpadi jelenlét ellehetetlenül luxusfogyasztás tere szűkül ez együtt autenticitás válságot okoz

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésszolidaritás

<p>A4: színész, férfi, középkorú, Budapest</p> <p>látens klienssé válás (materiális szükségletekért szimbolikus autonómiáját áldozza be)</p>	<p>erős szimbolikus tőkepozíció</p> <p>materiális kiszolgáltatottság</p>	<p>környezetét kihasználja: magától értetődőnek tekinti, hogy segítségre méltó</p> <p>adósság mint alapélmény: folyamatosan tartozik a környezetének</p> <p>adósságra kliensi hálók épülnek rá, melyekben a szimbolikus tőkájével fizet, materiálisért cserébe</p>	<p>szabadságvágy az identitás alapja, ennek művészet a terepe</p> <p>materiális túlélésért instrumentálzálni kénytelen művészeti tőkáját</p>	<p>materiális lehetőségtére beszűkül</p> <p>fokozódik az adósságyomomás</p> <p>fokozódik a kliensi függőség</p>	<p>kliensi függőség nyilvánvalóvá válik számára is, lelkiismeretfurdalást okoz az adósság</p> <p>bár segítségkérés legitimnek érzi, zavarja a viszonyosság lehetősége</p> <p>meghasonlik a saját szerepe miatt, hiszen az identitás alapjául szolgáló autonómiája elvesz a függőségi viszonyokban</p>
<p>A5: diák, nő, fiatal, Budapest</p> <p>szolidaritási válság és az autonómia terének beszűkülése (járvány feltárja a hiányzó szolidaritási hálót, amire korábban szakmai identitását is alapozza)</p>	<p>anyagilag kiszolgáltatott pozíció</p> <p>szülők segítenek, de épp-hogy megél kollégista, diák liminális pozíció</p>	<p>szüleitől kap támogatást</p> <p>szociális támogatást kap</p> <p>szociális bizottságokban aktív</p>	<p>szakmai identitás a segítség (szociális tanulmányok)</p>	<p>járvány mint többszörös válság: feleslegesség, közöny (digitális oktatás), kiszolgáltatottság (anyagi források elapadnak), beáldozhatóság (kiköltöztetés) tapasztalata</p> <p>mentális zavarok tapasztalata, melyekkel szemben közöny</p>	<p>intézmények is ellenállnak mereven a segítségi kísérleteknek (pl. kollégiumon belül)</p> <p>megrendül a hite a segítség lehetőségében</p>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

<p>A6: férfi, fiatal, vendéglátóipar, Budapest</p> <p>a piaci viszonyok margóján (autonómiaja és szolidaritása a piaci logikához igazodik, melynek keretei között kudarcot vall)</p>	<p>jól kereső, de kiszámíthatatlan (prekár pozíció)</p>	<p>nincs intézményes szolidaritási háló körülötte</p> <p>nincs a horizontján segíti reláció</p> <p>önmagára számíthat</p> <p>intimitás sem kölcsönössége alapul</p>	<p>fogyasztásban keres értelmet</p> <p>naturalizált értelemvesztésről a fogyasztás tereli el a figyelmet</p>	<p>járvány hatására elveszti munkáját</p> <p>nincs érdemi állami segítség, csak ígéretetek</p> <p>rezignált beletörődés a nélkülözésbe</p> <p>nem tud elfogadni családjától sem, érdektelennek érzi magát</p>	<p>önvád, érdektelenség érzés</p> <p>mivel nincs lehetőség fogyasztani se, értelemvesztés kínzóvá válik</p>
<p>A7: nő, fiatal, kreatív ipar, Budapest</p> <p>erős autonómiagény törékeny szolidaritással egészül ki (piaci logika felőli, de viszsza kapaszkodik a szolidaritási küzdelem keretében)</p>	<p>anyagi kiszolgáltatottság</p> <p>próbál megélni a kreatív szakmából, de alig sikerül</p>	<p>rá van utalva a segítségre</p> <p>működteti a szolidaritási hálókat tudatosan</p> <p>próbálja a kereső tevékenységében érvényesíteni a szociális szempontokat is (kreatív-szociális munka ötvözése)</p> <p>civil szférában aktív</p>	<p>kreatív, művésztevékenység identitás alapja</p> <p>mobilitási pálya számára</p> <p>marginálisan integrált a mezőbe, de nem csügged</p>	<p>korábbi ingatag pozíciója összeomlik</p> <p>kreatív-szociális munka, önkéntesség tere beszűkül</p> <p>korábbi civil források elapadnak</p> <p>állam magára hagyja</p> <p>privát kapcsolatok segítik felszínen maradni</p>	<p>nincs lehetőség az identitása szerinti tevékenységre</p> <p>materiálisan nehezen él meg, korábbi törékeny egyensúly felborul</p> <p>lelkileg összeroppan</p> <p>kreatív tevékenység megújítása mutat kiutat: ötvözi az adománygyűjtés, segítési szempontjait</p>
<p>A8: tanár, nő, középkorú, Budapest</p> <p>tudatos szolidaritási és autonómia törekvések (aktívan ellenáll a piacosodás és kliensi nyomásoknak)</p>	<p>tartós betegség, anyagi kiszolgáltatottság</p>	<p>szociális jogait érvényesíti</p> <p>szimbolikus megbecsültség folyamatosan csökken, de ebbe nem nyugszik bele</p> <p>szakszervezetet szervezi</p> <p>külföldön megtapasztalt szociális háló</p>	<p>tanítás mint hivatás</p> <p>erős jog- és hivatástudat</p> <p>internalizált betegszerep</p>	<p>járvány fokozza a korábbi erőfeszítéseket, nem indít új dinamikát</p> <p>szakszervezeti aktivitás fokozása korlátokba, értetlenségbe ütközik</p> <p>nem csügged, folytatja a harcot</p>	<p>próbál intenzívebben szervezkedni</p> <p>betegszerep felerősödik (ez lesz legitim szolidaritási alap)</p>

Forrás: saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésszolidaritás

Az 1. táblázatban szereplő első interjúalany (A1) a piaci struktúrákba való integráció konzisztens mintázatát mutatja. Stabil, kiszámítható keretek között zajló életének alapja a munka világa, ahol egyszerre világosak a vele szembeni elvárások, és kerül elismerésre teljesítménye. Ez a kontrollált, meritokratikus világkép lesz a szolidaritási paradigmájának alapja is: mindenki magáért felel, és egyúttal köteles nem tétlenné válni a többiek számára. A járvány ebbe a keretbe ágyazódott be: igazán nem érintette sem anyagi lehetőségeit, sem pedig a szolidaritáshoz való viszonyát. Mivel munkája megmaradt, így az érdemesség ahhoz kötődő magától értetődősége is; mivel segítségre csak minimálisan szorult (a társadalmi távolságtartást biztosítandó futárcégekhez fordult), és azt saját anyagi tőkéjéből finanszírozni tudta, ezért mások rászorultságával szemben is közönyös maradt. A részleges kontrollvesztésre az otthoni munka kínált megoldást. Ilyenformán a piaci logikával való szolidaritási és autonómia szintjén történő azonosulás korábban is meglévő atomizált mintázatai éltek tovább a járványügyi szempontok által legitimált tényleges távolságtartás és kivonulás számára. Végül soron egy maximálisan individualizált, felsőbbrendű pozícióból azt naturalizálja, hogy bár az állami szolidaritásra nem számíthat, erre valójában nincs is szüksége, hiszen ő maga úgyis be tudja rendezni az életét, ahogy azt a piaci sikeressége bizonyította és bizonyítja a járvány óta is:

„Általánosságban én és a családon belül senki nem vesztette el a munkáját, és még az anyagiak előtt azt elmondom, hogy az teljes mértékben hátrány volt, hogy a munkavégzésemet nagyban nehezíti, korlátozza, illetőleg nagyon jó példa, hogy hozzánk jött egy új vezető, akivel még nem is tudtam találkozni. De a konkrét anyagiakra rátérve, én szoktam oktatni is a normál munkám mellett, amit nagyon szeretek, ráadásul elég jól meg is fizetnek, és ez kiesett, ez a lehetőség, nincsenek tanfolyamok. Ettől függetlenül próbáltam minél inkább az érzelmi vonalat kihagyni a történetből, és arra koncentrálni, amit tudunk, amit racionálisan tudunk. Ez egyébként egy lehetetlen feladat, de mégis ez volt az, amit próbáltunk, és mi itthon, a feleségemmel átbeszélve, kisebb részben a tágabb családdal átbeszélve ilyen policyket igyekeztünk alkotni, és mindig, amikor a külső információk változtak, akkor leültünk, újra átbeszéltük, hogy mi lesz az új policy.” (A1)

A második interjúalany (A2) a kliensi struktúrákba való konzisztens integráció példaként fogható fel. Az ő élete is stabil és kiszámítható keretek között zajlik, azonban ennek alapja nem a munkaerőpiaci pozíció, hanem a családi szerepéhez kötődik. Munkahelyén (óvoda) viszonylag elismeréshiányos szerepet tölt be, így az anyai szerep lesz identitásában meghatározó. Elsősorban a privát, családi térre fókuszál, közéletileg passzív és naturalizálja az alárendeltségét, ami a tágabb társadalmi megbecsülés mellett az otthoni patriarchális alárendeltségből is fakad (férje sokkal jobban keres nála). A járvány ebben a kontextusban nem szabja át alapvetően a tapasztalati

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

teret: a belakott strukturális keretek között folyik tovább élete. Ő maga és családja nem szenved meg a járványhoz kapcsolódó intézkedéseket, ugyanakkor távolabbra nem tekint, így nincs reflexiója sem az állami, sem a közösségi, sem a civil szolidaritási hálózatokról. Az egyetlen problémaként érzékelt terep a kényelmi alapú szolgáltatásokhoz kötődik: a gyerekek különórái és a szabadidős fogyasztási lehetőségek tere egyaránt beszűkül, ami érzékenyen érinti az életminőségét. Összességében a kliensi hálózatok keretei között sikerül átvészelnie a járványt, melyeknek ára az autonómia relatív beszűkülése. Ennek indikátora, hogy közéleti kérdésekről nem mer megnyilvánulni, legfeljebb alárendelt szerepben, elsősorban a neki irányt mutató férjével való interakciókban:

„Az én részemről abszolút csak a médiából hallottam erről, már amennyire olvasok ilyeneket, mert tévénk nincsen, tehát onnan kapásból nem jöhetett az információ, illetve én nem nagyon szeretek a neten sem olvasgatni, így inkább a férjemtől hallottam dolgokat. Nyilván, baráti körben előkerülhet politikai, akár családban is, vagy akár szélesebb körben, de mivel én nem szoktam ilyen beszélgetésekbe belemenni, esetleg hallgatóként részt veszek, akkor se túl nagy érdeklődéssel, úgyhogy inkább azt mondanám, hogy nem nyilvánított véleményt. Legfeljebb a férjemmel beszélünk ilyenekről, illetve vele szeretek, vagy merek, nem is tudom, hogyan mondjam.” (A2)

A harmadik interjúalany (A3) az első kettőhöz képest inkonzisztens mintázatot mutat: egyrészt van igénye a piaci autonómia és kliensi szolidaritási viszonyok keretei közül kilépni (zenész identitás), másrészt ehhez kompromisszumokat köt, ami kihat az alternatív identitáskonstrukció lehetőségterére. Az életét eleve többlábbon állás jellemzi: sem a művészi pályán nem jött könnyen a siker, sem a tanulmányai idején nem volt elég erőforrása, így a materiális biztonság legalább annyira fontos volt számára, mint a művészeti autenticitás. A két szemponthoz egyidejűleg alkalmazkodik, ami relatíve jó pozíciót teremt számára, identitása a művészet mellett a fogyasztásban is le van horgonyozva. Egy ilyen értelemben heterogén forrásból származó autonómia mellett a szolidaritásnak marginális szerep jut: nem lát rá igazán mások szenvedéstapasztalatára. Nem zárkózik el a segítestől, amennyiben az jó színben tünteti fel és nem igényel anyagi ráfordítást. Ugyanakkor ő is támaszkodik környezetére, elsősorban lelki támogatást vár ismerőseitől. A járvány ezt az egyensúlyt annyiban borítja fel, hogy a művészi tevékenységre nem nyílik lehetősége, és a fogyasztási tere is beszűkül. Ez különösen érzékenyen érinti amiatt, hogy egyszerre roppan meg mindkét lába az identitásának: a színpadra nem tud felállni a lezárások miatt, és fogyasztani is kevésbé tud a kieső jövedelmek miatt. A helyzetéről látja, hogy relatíve sokkal jobb, mint sok pályatársáé, mégis méltatlannak éli meg. A járvány végül a piaci logika irányába löki el: kölcsönkér, nem megélhetési okokból, hanem a fogyasztási rutinok fenntartása céljából. Ez az az a lába az identitásának, amire támaszkodni

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

tud a járvány viszonyai között, viszont ennek következménye az lesz, hogy elmozdul az autonómia piaci logikája felé. A fogyasztáson keresztül éli meg autonómiáját és szervezi szolidaritását (materiálisan nem segít). Az alábbi részlet ezt a hangsúlyváltást illusztrálja:

„Ami konkrétan az anyagi részre rá megyünk, én el szoktam magam szégyellni, amikor panaszkodom, hiszen én kapok fizetést azt iskolából. Nekem van egy fizetésem. De akkor is az történik, ez nagyon csúnya, de egyszerűen megéreztem azt, hogy nem játszom, anyagiakban is. Nekem az egy olyan fajta plusz volt... És ez egyszer csak így nem lett. Nagyon furcsa volt, amikor így elmész a boltba, hogy eddig tulajdonképpen ész nélkül vásároltál, de most már mindennek megnézem az árát. Azért ezek így megtörténtek. Ami fura volt még, ami pénzbeli, ez egy konkrét példa, hogy kértünk az anyukámtól pénzt. Az anyukám nyugdíjas, tudni kell. Most az anyukám nem kéri vissza, azt mondta, hogy nem, csak azt érzem, hogy borzasztó, hogy itt állok 42 évesen, a férjem 47 éves, gyakorlatilag dolgozó emberek vagyunk, és nem tudok neki visszaadni pénzt, és hogy ez mennyire gáz, hogy az élet miatt csinálja azt, hogy kell tőle kölcsön kérnem.” (A3)

A negyedik interjúalany (A4) abból a szempontból hasonlít a harmadikhoz, hogy az ő esetében sincs egyértelmű elköteleződés, sem patrónusi hálózatok, sem piaci logika iránt – az előbbi mégis egyre nagyobb teret kap életében. A strukturális helyzetét alapvető diszkrepancia határozza meg: egyrészt a művészeti mezőben elismert, másrészt anyagi bizonytalanságban él. Ennek egyik oka és következménye egyszerre, hogy lehetőségein túl is fogyaszt, amit adósságokból tud csak fedezni. A környezetére úgy tekint, mint amit joga van kihasználni: a materiális előnyökért cserébe szimbolikus tőkével fizet. Ilyenformán egyszerre lesz igaz, hogy a piaci logikától független autonóm területre fókuszál, és az, hogy az abba befektetett munka révén kivívott elismerést instrumentalizálja. E kettős dinamika eredményeként egy olyan szürke zóna jön létre, amiben ha nem is explicit módon, de mégis egy függési viszonyba kerül: ismerősei egyúttal patrónusai is, akik a mezőpozíciójának adott tiszteletet anyagi szívességekkel, kölcsönökkel fejezik ki, melyeket ő, bár nem jó szívvel, mégis rendszeresen elfogad. A járvány ezt az ambivalens, látszólag autonómiát fenntartó, és azt kényszerből áruba bocsájító konstellációt élezi ki. Ahogy a szereplési lehetőségek beszűkülnek, úgy lesz anyagi kitettsége egyre nagyobb, amit egyre nagyobb kliensi függőséggel tud csak ellensúlyozni. Minden rendelkezésre álló lehetőséget megragad, nincsnek igazságossági fenntartásai, akár kétes kompromisszumokat is hajlandó megkötni. Mindez ugyanakkor nincs explicitté téve: mindvégig a szimbolikus tőkére támaszkodva (művészeti érdemei ellensúlyozásaként) formál jogot az anyagi ellenszolgáltatásra. Összességében egyre jobban belebonyolódik a kliensi viszonyok szürkezónájába, amit egyre nehezebb racionalizálnia:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

„Ezzel mindenki egyet értett, ha mindenki így látja, és senkinek nincs ellenvétele, hogy én mint színész meg voltam támogatva. Ezt tényleg nem jó leírni, de minden le van papírozva, kell, de tulajdonképpen ez volt az igazi mentőv. Meg, ami nagyon felemelő érzés volt, hogy utána nagyon sok tantermi előadás volt, sok helyre mentünk vele. Volt teljesen magánkézből lévő hely, ahova több előadást is vittünk, vendéglátással foglalkoznak, de érzékenyek, nyitottak a kultúrára. Sok előadást vittünk. Onnan utoljára most decemberben beszéltünk, de ők tényleg szeretnék nekem segíteni, hogy ők akarnak nekem pénzt adni. Tényleg, ez ilyen megható. Amúgy ez embertípus függő. Biztos, hogy amikor huszoneves vagy, akkor igen, köszönöm, most ezt tényleg nem kell visszaadni? de jó, de ezekkel én már nagyon óvatos vagyok.” (A4)

Az ötödik interjúalany (A5) annyiban különbözik a korábbi esetektől, hogy mind a piaci, mind a kliensi hálózatok margóján van. Diákként kollégiumban lakik, szociális szakmát tanul, szülei támogatásával és szociális juttatásokból tartja fenn magát. Az autonómia terepe számára a felsőoktatáson keresztüli mobilitás jelenti, ennyiben a szolidaritási kérdésekre is különösen érzékeny. Diáktársai körében próbál intézményes megoldásokat keresni a hátrányos helyzettel (pl. tanulási nehézségek, növekvő mentális terhek) járó kihívásokra. A szolidaritás és autonómia ebben az értelemben összefonódik a horizontján: egymásnak adnak értelmet és egymást teszik lehetővé. A járvány ezt a konstellációt alapvetően forgatja fel. Meghatározó tapasztalata lesz a feleslegesség (digitális oktatás), kiszolgáltatottság (anyagi források elapadnak), beáldozhatóság (kiköltöztetés), mentális zavarok – és ráadásként a mindezekkel szembeni privát és intézményi közöny. Sem diáktársai, sem az intézményvezetők nem mutatkoznak nyitottnak a szolidaritási kísérleteire. Ennek következtében megrendül a hite mind a szolidaritás lehetőségében, mind pedig saját hivatásában. A válságos helyzetben orientációvesztetté válik, hiszen sem a piaci viszony, sem pedig a kliensi világba nem vezet út számára – lévén eleve ezekkel szemben szerveződött élete:

„Visszaköltözésem óta a kollégiumba nincsen élő oktatás, konkrétan 0-24-ben a szobámban vagyok a sétát leszámítva, pszichológiai lecsapódása van, multhéten depressziós voltam nagyon, nem tudtam rávenni magam, hogy kimozduljak, megszakadt a kapcsolat azokkal, akikkel találkozhatnék, kimozdulhatnék, sokan eltávolodtak. Kilöktek engem a saját életemből, sok embert ismerek, akik nem tudtak hová menni, egyik napról a másikra tudtuk meg, én diákbizottsági tagként másfél nappal előtte tudtam meg. Volt egy kiszolgáltatottság érzésem, földönfutóvá váltam. Feldühít, tehetetlennek érzem magam, nem tudok rajta segíteni, hogy ezeknek az embereknek jobb legyen, tudom, hogy nem az én reszortom, de érzem, hogy mindenkinek rossz és a kezünkben vannak a módszerek, ha meg lennének kérdezve tudnánk segíteni, ez engem nagyon fel tud bosszantani.” (A5)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

A hatodik interjúalany (A6) annyiban hasonlít az elsőhöz, hogy szintén a piaci szolidaritási és autonómia logika által kijelölt térben mozog. Vele szemben azonban nem egy stabil, hanem egy rendkívül bizonytalan helyzetben van: míg konjunktúra jellemezte a vendéglátóipart a járványt megelőző években relatíve jól keresett, azonban annak nagyrésze szürke jövedelem volt, így a válság pillanatában a bérhez kötött támogatások mértéke is alacsony maradt. A kereset szürke jellege önmagában is jól kifejezi a sajátos munkaerőpiaci helyzetet: túlműködő strukturális helyzetet: naturalizálja a jogbiztonság hiányát, hogy mindig az elvégzett munka után kap csak juttatásokat és azon túl semmire sem számíthat. Ebben a helyzetben nincsenek sem élő szolidaritási kötések, sem pedig erre vonatkozó várakozások: az interjúalany negatív szocializációs pályát jár be, ami eleve a társas kötelekekből való kiágyazódás tapasztalatán alapul. Ez a szélsőségesen atomizált, prekár pozíció hatja át a privát kapcsolatait is: partnereivel sem tud hosszútávú bizalmi kötést kialakítani, sokkal inkább pillanatnyi érdekazonosságon alapuló, szükségszerűen ideiglenes relációként tekint rájuk. E konstelláció kulcsfontosságú további eleme az élményfogyasztás. Az interjúalany autonómiája elsősorban ezen a terepen tud realizálódni: a kemény és sokszor kiszámíthatatlan munkafolyamat ellenpontját az inerggazdag szabadidős tevékenységek alkotják. A járvány ezt az egyensúlyi állapotot drasztikusan átalakította: nem csak anyagi értelemben eredményezett összeomlást, hanem a szolidaritás horizontja nélkül – amit az állami intézkedések látszat-jellege is felerősített – a segítség is elképzelhetetlen maradt. Eközben a fogyasztás ellehetetlenülése egzisztenciális szinten is kiüresítette az interjúalany életét. Mindezt rezignált defetizmussal fogadja:

„Járvány előtt el tudtam magamat tartani, nagyon jól kerestem, viszont, hogy ha azt vesszük alapul, hogy onnan kaptam volna támogatást, akkor az elég kellemetlen, mivel 500 forintos órabérből, nyilván, a jutt az jó volt, ezért én nem panaszkodtam, életem egyik legjobban fizető munkahelye volt az elmúlt 8-9 évben, amióta vendéglátózom. Erre azt a, nem is tudom, mennyit ad a kormány, 7%-ot, hogy abba az 500 forintos órabérbe köszönöm szépen... Havi 20-30 ezer forinttal nem hiszem, hogy beljebb lettem volna. Jó lett volna, nyilván, az is jobb, mint a semmi, de azért abból sem kaptam volna én sokat.” (A6)

A hetedik interjúalany (A7) abban az értelemben kivételnek számít, hogy nincs eleve piaci vagy kliensi hálózatokba ágyazva. Ehelyett alkotó művészként olyan pozícióban dolgozik, ahol szolidaritási hálózatai és autonómiatörekvései összeérnek egymással. A munkavégzés és a kölcsönös segítség nem különül el szigorúan egymástól: egyazon – nem ritkán civil társadalmi keretbe ágyazott – tevékenység során (pl. művészeti foglalkozás hátrányos helyzetű gyerekeknek) zajlik az autonómiát kifejező alkotómunka és a szolidaritást kifejező anyagi és érzelmi támogatás. Annak ellenére, hogy a művészeti mezőn belül marginális pozícióban van, és anyagilag is a megélhe-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

tési küszöbön mozog, minthogy életformája mobilitási perspektívát és értelemtelet életet kínál, így végső soron elégedett vele. A járványhelyzet egyszerre érinti mind az anyagi és egzisztenciális biztonságát: ahogy a civil foglalkozások tere beszűkül, elfognak tartalékai. Fokozottan rászorul az őt körülvevő szolidaritási hálóra, ami a fokozódó terhelés és növekvő erőforráshiány miatt, egyre kevesebb segítséget képes nyújtani. A társadalmi távolságtartás és a karanténszabályok miatti izoláció lelkileg is megviseli, minthogy a közös alkotómunka korábbi életének nélkülözhetetlen komponense volt. Ebben a helyzetben egészsége és mentális állapota egyaránt megroppan. Noha a szüleitől kapott támogatás segít felszínen maradni anyagilag, reményvesztetté válik, különösen azt követően amikor belátja, az állam teljesen magára hagyta a hozzá hasonló helyzetben lévőket. Lassú javulás egyedül azt követően indul el, hogy kitalál alternatív, online tevékenységi formákat, melyek a járvány idején is üzhetőek, és valamelyest pótolják a kieső találkozásokat:

„Nekem ősszel kezdődtek így a szorongások, mert addigra már teljesen elfogyott minden, és nem tudtam, hogy akkor mit kéne dolgozni vagy, hogy merre kellene menni. Akkor eléggé azt éreztem, hogy így beszűkül nagyon a világ, merthogy előreláthatólag megint nem dolgozni és nem keresni pénzt, azt így most nem tudtam megtenni, mint tavasszal, hogy ezt így nyugodtan ki tudom várni. És hát valóban jöttek nehézségek. A tél nagyon-nagyon nehéz volt, mind szakmailag, mind magánéletileg, sok mindent kellett egyedül megcsinálnom, váltanom, elköltözni, és azért a covid alatt ilyen nehéz lépéseket... Az amúgy is nehéz, de most így embertelen. De valahogy kijöttem ebből, és az van, hogy nekem anyukám segít. És közben meg keresek ilyen civil munkákat is, és valahogy így az egyik hónapról a másikra élek konkrétan. Nagyon spórolok, mert erre megtanított anyukám, hogy spórolni azt hogyan kell. És közben elkezdtem egy olyan dolgot csinálni a tavalyi tavaszi karanténban, hogy videókat kezdtem el gyártani. Létrehoztam egy Youtube-csatornát, és azzal kezdtem el foglalkozni, hogy hogyan használom a kertet, hogyan lehet csökkenteni a hulladékot, a szemetedet, hogyan legyél környezetbarátabb stb.” (A7)

A nyolcadik interjúalany (A8) abból a szempontból a hetedikkel állítható párhuzamba, hogy életében a szolidaritás és az autonómiát kifejező hivatástudat összekapcsolódik egymással, miközben alternatíváját kínálja mind a piaci, mind a kliensi logikának. Azonban, A7-tel szemben, e kötések nem pusztán informális hálózatokban öltenek testet, hanem jogosultságként kerülnek számonkérésre. Az interjúalany tartós betegségben szenved, aminek következtében saját bőrén volt kénytelen megtanulni, hogy ki kell állnia magáért. A külföldi tapasztalatok megerősítették állampolgári öntudatát: a szolidaritási intézményekre úgy tekint, mint amik jogosultságait hivatottak közvetíteni. Ezt a teljesítményt kéri számon a hazai intézményeken, és amennyiben nem éri el célját úgy hajlandó a nyilvánosságban aktivizálni magát és szélesebb

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéssé szolidaritás

körű összefogást szervezni. Elismerési harcokat nem csak a hiányzó szolidaritás, hanem a hiányzó szakmai megbecsültség miatt is folytat: a tanári hivatás számára önérték, így nem fogadja el annak általános társadalmi megítélését. A járványhoz kapcsolódó válság ezt az egyensúlyi helyzetet nem zökkenti ki: anyagi szempontból nem kerül jelentősen rosszabb helyzetbe, miközben a rendszerdiszfunkciók sem új tapasztalat számára. A korábban megkezdett kritikai és civil praxist folytatja, próbálva új társakat bevonni a szolidaritási akciókba. Bár általános apátiával szembesül, és kevés sikert ér el e téren, mégsem adja fel: tanári hivatása mellett a tágabb állampolgári nevelés is identitása részévé válik.

„Nekem egy olyan autoimmun betegségem van. Azt mondták, hogy akinek ilyen van, annak általában nincsen a látással kapcsolatos tünetegyüttese, és én most majdnem megvakultam. Hogy nekem most teljesen besötétedett február. A kilátástalanság nagyon szépen leképeződik ebben a betegségben. Én abból élek, hogy kapom ezeket az előbb felsorolt összegeket meg a 48 000 forintot, ami a táppénz, meg nem áttallottam pályázni segélyre, a korábbi munkahelyem miatt benne vagyok egy oda tartozó szakszervezetnek is. Én nem voltam eddig az, aki a segélyekért sorba áll, de most felmértem, hogy nem nagyon van más választásom. És én nagyon hiszek a szakszervezetekben. Azt gondolom, hogy arra vannak, hogy segítsenek. Szívesen fizetek több helyre is tagdíjat, tehát nem egy helyre fizetek, és amikor bajban vagyok, akkor minden további nélkül jelentkezem, hogy helló.” (A8)

Diszkusszió: ideáltipikus szolidaritási és autonómia-mintázatok

Az empirikus mintázatok áttekintése után visszatérhetünk az elméleti fejezet végén nyitva hagyott kérdésre: miként navigálnak a cselekvők a piaci és kliensi struktúrákon belül; milyen alternatívái vannak e struktúráknak; milyen következményekkel jár, ha valaki kizorul e keretek közül; és miként árnyalják e diagnózisok az elméletileg rekonstruált ideáltípust?

Végig tekintve a bemutatott esettanulmányokon három különböző dinamika rajzolódik ki. A1, A2 és A8 esetében különböző tartalmú, ám egyaránt stabil strukturális konstellációt azonosíthatunk: a piaci alapon értelmezett autonómia és szolidaritás; az autonómia feladásával párosuló kliensi alapon nyugvó szolidaritás; és az életformává tett, esélytelenek nyugalmával vívott elismerési küzdelmek (mint a piaci és kliensi struktúrák kritikája) egyaránt olyan mintázatot alkot, amit a járvány nem dinamizált. Ezek olyan konzisztens pozícióknak bizonyultak, amik képesek voltak megőrizni saját belső logikájukat az alrendszerek általános felfordulása ellenére. Aki maga piaci alapú tartalékokkal rendelkezett; vagy a kliensi hálózatokba mélyen be volt ágyazva; vagy eleve a szolidaritási jogokért folytatott küzdelmekre rendezke-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

dett be és azokban kellő tapasztalatot szerzett, az a járvány szűkülő lehetőségterében is támaszkodhatott a bejáratott mechanizmusokra. Ebben az értelemben e társadalmi csoportokat különösen merev strukturális meghatározottság jellemzi, az ő esetükben egy egész életforma épült a szolidaritás és autonómia adott formája köré, ami önállóan képes szervezni a hétköznapi cselekvéseket megváltozott környezeti feltételek mellett is.

A3, A4 és A5 esetében különböző erjedési folyamatokat azonosíthatunk: a piaci kényszereknek való kitétség erodálja az attól független értékek mentén szerveződő autenticitást; a kliensi hálózatok aláássák az instrumentalizált szimbolikus tőkét; az intézményi merevség és apátia felőrli a szolidaritásba vetett hitet. Ezek a történetek azt mutatják be, hogy a piaci és kliensi logikától többé-kevésbé független, ám törékeny egyensúlyon nyugvó strukturális pozíciókban a járvány okozta válság drámai fordulatot eredményezett. A relatív függetlenségek fenntarthatatlannak bizonyultak, és a cselekvők a piaci és kliensi struktúrákhoz gravitáltak. A korábban látens módon megjelenő torzító hatások felszínre kerültek, az egzisztenciális kompromisszumok lelepleződtek. Ebben a helyzetben a cselekvők feladni kényszerültek autonómiájuk alapját képező értékeket, ami szinte kivétel nélkül a társadalmi szenvedés fokozódásával, meghasonlással vagy éppen egzisztenciális válsaggal járt. E csoport által megjelenített strukturális dinamika átmenetinek tekinthető: egyaránt vezet út belőle a piaci és kliensi logikával való azonosulás; azok nyílt kritikája; vagy a marginalizálódás és a szenvedés fokozódása irányába.

A6 és A7 azt mutatja be, hogy a piaci és kliensi hálózatok margóján milyen következményekkel járt a válság: a prekár piaci viszonyokba ágyazott, atomizált pozícióban; és a bizonytalan szolidaritási hálózatokra támaszkodó, autenticitásra törekvő cselekvő esetében egyaránt egy törékeny egyensúly felborulása volt megfigyelhető. Ezek a történetek egyrészt azt mutatják meg, hogy a kizárólagosan piaci logikára alapozott szolidaritási és autonómiamintázatok milyen könnyen összeomlanak az adott szektor dekonjunktúrája idején: az ilyen cselekvők számára semmilyen fogódzó nem adott, amit tovább súlyosbít, hogy ezt a kitétséget sokan olyannyira naturalizálják, hogy nem is tudják elképzelni ennek alternatíváját. Másrészt arra hívják fel a figyelmet, hogy a törékeny – többnyire civil társadalomba beágyazott – szolidaritási hálózatokra alapozott alternatív stratégiák is mennyire sérülékenyek az általános erőforráshiány miatt: olyannyira nincsenek tartalékok, hogy a segítségi szándék ellenére is képtelenek egy válság esetén védőhálóként szolgálni. A járvány hatására ezekben a pozíciókban egyaránt megnőtt a kezeletlen társadalmi szenvedés mértéke, aminek nem ritkán lelki összeomlás, beletörődés vagy éppen mentális zavarok lettek a következményei.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdésez szolidaritás

Összegzés

AZ AUTONÓMIA- ÉS SZOLIDARITÁSHIÁNY NEGATÍV SPIRÁLJA

Természetesen közvetlenül az interjúk kutatás alapján a fentiekben bemutatott dinamikák társadalmi súlyára nem következtethetünk. Célunk jelen elemzéssel nem is ez volt, hanem ideáltipikus mechanizmusok felvillantása. Összességében úgy tűnik, hogy a járvány által dinamizált szolidaritási és autonómia mechanizmusok egy negatív spirálként írhatók le. Miközben a piaci és kliensi hálózatok különösen ellenállónak bizonyulnak még válságok esetén is (A1 és A2), a válság hatására egyrészt tovább nő súlyuk amiatt, hogy korábbi látens hatásuk meghatározóvá válik (A3 és A4), másrészt tovább nő azoknak a száma is, akik kereteik közül kiszorulva marginalizálódnak és magukra maradnak (A6). Azok a kísérletek, melyek a piaci és kliensi hálózatok alternatíváját próbálják felvillantani, a válság hatására maguk is bizonytalan vágányra terelődnek: a szolidaritásért felelős intézmények diszfunkcióinak kiéléződése miatt erodálódik a segítségbe vetett hit (A5), továbbá beszűkül az alternatív szolidaritási hálózatokra alapozott civil életvilágok mozgástere is (A7), aminek következtében a társadalmi szenvedés potenciálisan a személyes egzisztenciális válsággig fokozódik. Bár mindezen tendenciák mellett nem mellékesek azok a pozíciók sem, melyek viszonylag stabilan képesek a piaci és kliensi szolidaritás kritikájára (A8), ezek mégis atipikusnak tekinthetők: olyan személyes élettörténetbeli és identitáselemekre támaszkodnak (pl. külföldi tapasztalaton nyugvó jogtudat, hivatástudat és személyes involválódás), ami feltehetően ritkán adott.⁶

Mindezek alapján megalapozottnak tűnik a diagnózis, miszerint az egymással összefüggő hazai, kortárs szolidaritási és autonómia mintázatokat nem csupán a piaci és kliensi logika hegemoniája és a marginalizációval szembeni közöny jellemzi, hanem e torzult mintázatok fokozódásának negatív spirálja is. A piaci és kliensi struktúrák olyan gravitációs térként működnek, melyek a maguk képére formálják a tőlük részben független pozíciókat is, miközben az alternatívájukat jelentő mechanizmusok csupán bizonytalan keretek között tudnak működni.

Irodalom

Acsády J. – Zsigmond Cs. (2021): Szolidaritás és vészhelyzet dialektikája: kultúra és szabadidő a koronavírus-járvány első hullámában. *Regio* 29(2): 182–207.

⁶ Ezt a képet tovább árnyalják ugyanakkor a járvány által életre hívott civil segítségnyújtás különböző formái: mind az oktatás területén (Neumann 2021), mind a munka világában (Zentai 2021), mind az ápolás és gondoskodási munka terén (Feischmidt – Sütő 2021), mind pedig a kulturális szférában (Acsády – Zsigmond 2021) találunk olyan kísérleteket, melyek a történeti struktúrákból következő kényszerek ellenében, a szolidaritás extra erőforrásait próbálták mozgósítani (Feischmidt 2021). Noha e hálózatok stabilitása kérdéses, jelentőségüket mégis érdemes kihangsúlyozni: azáltal, hogy példaként szolgálnak – legalább a „rendkívüli” helyzetekben – az együtt-cselekvésre, kitágítják a szolidaritás horizontját.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

- Arendt, H. (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest.
- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Blackwell, Oxford.
- Beck, U. (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás*. Napvilág, Budapest.
- Durkheim, É. (2000): *Önyilgkosság*. Osiris, Budapest.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai – A bér munka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- Castells, M. (2010): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Éber Márk Á. (2011): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle* 21(3): 4–22.
- Erdei F. (1976): A magyar társadalom a két háború között I. *Valóság* 19(4): 22–53.
- Feischmidt M. (2021): Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motívációi és vágyott hatásai a COVID-19 járvány idején. *Regio* 29(2): 73–104.
- Feischmidt M. – Sütő Zs. (2021): Civilek a gondozás, az ápolás és a szociális ellátás területén a koronavírus-járvány első hullámában. *Regio* 29(2): 156–181.
- Foucault, M. (1990): Miért tanulmányozzuk a hatalmat? *Polisz* 2–3.
- Füstös L. – Szokolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle* 3: 54–72.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge.
- Gyáni G. (2001): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 2(3–4): 221–231.
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. KJK, Budapest.
- Kant, I. (1974): Az emberiség egyetemes története világpolgári szemszögből. In: *A vallás a pusztaság határain belül és más írások*. Gondolat, Budapest.
- Keller T. (2010): Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle* 2: 42–70.
- Kovács I. (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Belvedere, Szeged.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Kérdéses szolidaritás

- Neumann E. (2021): Társadalmi szolidaritás és otthonoktatás a koronavírus első hullámában. *Regio* 29(2): 105–129.
- Schulze, G. (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő* 1–2.
- Sik D. (2010): A cselekvéskoordináció szerkezetváltása: Kísérlet a rendszerváltás kritikai értelmezésére. *Szociológiai Szemle* 1: 74–111.
- Sik D. (2015): Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *socio.hu* 1: 246–276.
- Sik D. (2016): *Radicalism and indifference*. Peter Lang Verlag.
- Sik D. (2018): *A szenvedés határállapotai*. ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest.
- Sik D. (2023): Populist Juggling with Fear: The Case of Hungary. *East European Politics and Societies* 0(0). <https://doi.org/10.1177/08883254231152614>.
- Sik D. – Nyilas M. – Rác A. – Szécsi J. – Takács E. – Zakariás I. (2019): Kontingens szolidaritás – elemzési szempontok a késő modern segítési interakciók vizsgálatához I. *Esély: Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat* 30(4): 3–29.
- Sik D. – Zakariás I. (2021): A szolidaritási mező – járvány idején. *socio.hu* 1: 1–30.
- Simmel, G. (1973): A nagyváros és szellemi élet. In: Somlai P. (szerk.): *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 543–560.
- Simmel, G. (2009): *A társadalmi differenciálódásról*. Gondolat, Budapest.
- Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Publishing.
- Szabó I. (2009): *Nemzet és szocializáció*. L'Harmattan, Budapest.
- Szikra D. (2017): A magyar nyugdíjrendszer a rendszerváltás óta. In: Ferge Zs. (szerk.): *Társadalom- és szociálpolitika Magyarország, 1990–2015*. Osiris, Budapest.
- Tengelyi L. (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.
- Tomka B. (2012): Szociálpolitika Magyarországon a világháborúk korában. *Korunk*, 23. évf. 11.
- Tönnies, F. (2004): *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest.
- Waldenfels, B. (2005): *A normalizálás határai. Tanulmányok az idegen fenomenológiájáról*. Gond-Cura Alapítvány, Budapest.
- Weber, M. (1992) *Gazdaság és társadalom*. KJK, Budapest.
- Zentai V. (2021): Szolidaritási kezdeményezések a gazdaság és a munka világában *Regio* 29(2): 130–155.
- Zuboff, S. (2019): *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. Profile Books.